

ДЖАМАНКУЛОВА А.Т
Ж.Баласагын атындагы КУУ
ДЖАМАНКУЛОВА А.Т.
КНУ им.Ж.Баласагына
JAMANKULOVA A.T.
KNU J.Balasagyn

**БАЯНДАМА ЖАНА ДИЛБАЯН ЖАЗДЫРУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЗУУ КЕБИН
ӨНҮКТҮРҮҮ**

**РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ПРИ НАПИСАНИИ ИЗЛОЖЕНИЙ И
СОЧИНЕНИЙ**

**THE DEVELOPMENT OF WRITTEN SPEECH OF STUDENTS WHEN WRITING
SUMMARIES AND ESSAYS**

Аннотация: Бул макалада мектеп окуучуларына баяндама жана дилбаян жаздырууда көркөм текст менен иштелүүчү методикалык иш-чаралар берилген. Окуучулар даяр тексттин негизинде текст түзүү – баяндама, ал эми өз алдынча текст түзүү – дилбаян экендигин билишет. Баяндама менен дилбаяндын өз ара байланышы жөнүндө маалымат алышат. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгү өнүгөт, план түзгөндү үйрөнүшөт, текстти маанилик бөлүктөргө ажырата билишет, текст жана ар бир бөлүктүн негизги оюн аныктоого үйрөнүшөт.

Аннотация: В данной статье приведены методические указания для школьников по работе с художественными текстами при написании изложений и сочинений. Учащиеся узнают, что составление текста на основе готового текста — это изложение, а составление текста самостоятельно — это сочинение. Узнают о взаимосвязи изложения и сочинения. Учащиеся развивают навыки мышления, учатся составлять план, делить текст на смысловые части, определять основную мысль каждой части текста.

Annotation: This article provides methodological measures for schoolchildren to work with literary texts when writing summaries and essays. Students will learn that composing a text based on a finished text is a presentation, and composing a text on their own is an essay. Learn about the relationship between presentation and writing. Students develop thinking skills, learn to make a plan, divide the text into semantic parts, determine the main idea of each part of the text.

Негизги сөздөр: көркөм текст, таасир, дилбаян, кошумча тапшырмалар, машыктыруучу көнүгүүлөр, жат жазуу, багыттама, ыкмалар, өзгөчөлүк, жазуу кеп, айкалыштыруу, окуу.

Ключевые слова: художественный текст, влияние, сочинение, дополнительные задания, тренировочные упражнения, диктант, направление, приемы, особенность, письменная речь, сочетание, чтение.

Keywords: artistic text, influence, writing, additional tasks, training exercises, dictation, direction, tricks, peculiarity, written language, combination, reading.

Жазуу кеби — кыргыз тили сабагында окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн негизгитүрлөрүнүн бири. Окуучулардын жазуу кебин өнүктүрүү – бул аларга бир катар конкреттүү

көндүмдөрдү калыптандыруу: теманы түшүнүү, материал топтоо, материалды жайгаштыруу, тил каражаттарын колдонуу, жазгандарын оңдоо, өркүндөтүү, жакшыртуу.

Окуучулардын кеп маданиятынын деңгээлин жогорулата турган жазуу кебин өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөрдүн төмөнкү типтерине токтолобуз:

- даяр же “бөтөн” тексти анализдөө;
- баяндама;
- дилбаян.

Баяндама жазууга үйрөтүү.

Баяндама бөтөн тексти жазууга байланыштуу болгон иш-аракеттердин жалпы аталышы. Революцияга чейинки методикада баяндаманын үч түрү колдонулуп келген:

- толук баяндамалар,
- кыскартылган баяндамалар,
- жакты алмаштырып тексттен сууруп алынган баяндамалар (М.Чистяков, И.Срезневский, В.Ольшамовский).

Бирок баяндамаларды классификациялоо маселеси кечирээк каралган. Баяндаманын түрлөрү ар кандай негиздерди эске алуу менен бөлүштүрүлөт. Орус тилинин методикасында баяндамаларды классификациялоо маселеси Е.А.Барина тарабынан каралган. Ал баяндамаларды үч негиз боюнча бөлүштүрүүнү сунуштаган:

- өткөрүү максаты боюнча (үйрөтүү, контролдук),
- тексттик материалдын мүнөзү боюнча (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү, мүнөздөө),
- мазмунун жеткирүү боюнча (толук баяндама, текстке жакын баяндама, кыска баяндама, тандалмалуу баяндама). [1]

Т.А.Ладыженская баяндаманын классификациясын кеңири бергенге аракет кылган. Ал баяндаманы төмөнкүдөй классификациялоону сунуштаган:

- тексттин көлөмүнө жараша: толук жана кыска баяндамалар;
- тексттин мазмунуна карата: толук, тандалма баяндамалар (ар кандай кошумча тапшырмалары менен);
- татаал тилдик тапшырмалар менен: грамматикалык, стилистикалык ж.б. тапшырмалар;
- тексти кабыл алуусу боюнча: окуганын, укканын баяндоо;
- текст менен тааныштыгы боюнча: окуучуларга тааныш эмес текст жана окуучуларга тааныш текст. [2]

Методикалык колдонмолордо жана практика жүзүндө баяндаманы классификациялоонун башка негиздери да белгиленет, мисалы тексттин мазмуну боюнча (мектеп, спорт жөнүндө ж.б.у.с.), тексттин көлөмү боюнча, көрсөтмө куралдарды пайдаланып жазылган баяндама, иллюстрация, сүрөт ж.б. боюнча жазылган баяндама ж.б.

Кепти окутуунун практикасы үчүн классификациялоонун олуттуу негиздерин бөлүп көрсөтүү маанилүү. Алар төмөнкүлөр:

1. тексти кабыл алуу;
2. тексттин мазмунун берилиши.

Баяндамалар тексти кабыл алуу боюнча үчкө бөлүнөт: а) тексти угуп баяндоо;

б) тексти көрүп баяндоо;

в) тексти угуп да, көрүп да баяндоо.

Кабыл алуунун тиги же бул түрү кошумча көрсөтмө куралдары (иллюстрациялар, сүрөттөр, диапозитивдер) менен бекемделет. Угуп кабыл алууга караганда окуп кабыл алуу натыйжалуу болот деп эсептейбиз.

Тексттин мазмунун берилиши төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Толук баяндама. Тексттин мазмуну толугу менен берилет, тексттин тиби, композициясы, тилдик өзгөчөлүктөрү сакталат.
2. Тандалма баяндама. Тексттин мазмуну толук берилбейт, белгилүү бир темага байланыштуу бөлүгү гана берилет. Тексттин тиби, анын композициясы өзгөрүлүшү мүмкүн.
3. Кыскартылган баяндама. Тексттин негизги ою берилет, деталдары ай тылбайт. Тексттин тибинин сакталышы же өзгөрүшү кыскартылган тексттин көлөмүнө көз каранды. Кыскартылган баяндаманы жазууга үйрөтүүдө текстти кыскартуу техникасын алдын ала өздөштүрүүнү талап кылат. Мунун эки эрежеси бар:
 1. формулировкасын өзгөртүү;
 2. керексиз маалыматтарды алып салуу.

Баяндаманын бул түрүн үйрөтүүдө алдын ала даярдык ушул эрежелерди пайдаланып ар түрдүү көнүгүүлөр менен көнүктүрүү зарыл.

4. Чыгармачыл тапшырмасы бар баяндама. Баяндаманын түрлөрү окуучулардын ой жүгүртүүсүнө түрдүү таасир берет. Толук баяндамада окуучулар оюн иреттүү жана түшүнүктүү баяндап берүүгө көнүгүшөт. Баяндаманын бул түрү окуучулардын кебин өстүрүүгө да жардам берет. Тандалма жана кыскартылган баяндамада окуучулар материалдын бир бөлүгүн белгилеп, экинчисинен алаксышат. Мындай көнүгүүлөр окуучулардын акыл-эсин өнүктүрөт. Ал эми чыгармачыл тапшырмасы бар баяндамалар окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн активдештирет, сөз байлыгын өстүрөт.
5. Грамматикалык тапшырмасы бар баяндама - мында окуучуларга жазып жаткан баяндама боюнча атайын грамматикалык тапшырма берилет. Мындай баяндамалар сабакта өтүлгөн тигил же бул грамматикалык материалды бышыктоо максатында өткөрүлөт.

Баяндама жазуунун этаптары.

Баяндама ар кандай максаттар менен бардык сабактарда колдонулуп келет. Баяндаманын башкы максаты – кепке үйрөтүү. Кыргыз тили сабагында баяндама жазуунун өзгөчө методикасы ушунусу менен аныкталат. Классты баяндама жазууга даярдоодо мугалим өзүнүн алдына койгон максаттарды ийгиликтүү ишке ашырууга жардам бере турганыкмаларды тандап алат.

Алгачкы маек.

Бул ыкма окуучуларды текстти кабыл алууга даярдайт. Окуучунун баяндоосунда кептик мотив болушу керек б.а. анын өзү уккан, көргөн, таасирленген маалымат менен бөлүшүүсү. Мугалим маектешүү кырдаалын түзүп бериши керек.

Алгачкы маек окуучуларды чыгарманын атмосферасына аралаштырып, текстти эркин жана тез кабыл алууга даярдайт. Маектин суроолору тексттин, темасы, идеясы, мазмуну, ошондой эле окуучулардын даярдык деңгээли менен аныкталат. Суроолору тексттин автору, текстти түзүүнүн шарттары, тексттин өзү жана окуучулардын жашоо шарттарына байланышуу болот. Маектешүүгө чыгарманын негизги көйгөйлөрүн чагылдырган суроолор камтылат. Маектешүүдө түрдүү көрсөтмө куралдарды колдонсо болот: китептер, сүрөттөр ж.б. Бул окуучуларды тексттин мазмунун жеңил кабыл алуусуна даярдоого мүмкүнчүлүк берип, класста зарыл болгон эмоционалдык маанай да жаратат.

Текстти кабыл алууга багытталган ыкмалар.

Тексттин мазмунун кабыл алуу ар түрдүү болот. Текст менен таанышуу максатындатөмөнкү ыкмалар колдонулат:

1. Текст мугалим тарабынан окулат;
2. Текстти окуучулар өз алдынча окушат;
3. Текстти угуп ошол эле учурда окушат (комбинацияланган ыкма).

Ыкмаларды тандоо конкреттүү шарттарга байланыштуу болот: баяндаманын мүнөзүнө жараша (толук, кыска, тандалма), тексттин татаалдыгына жараша, класстын даярдыгына жараша.

Жогоруда көрсөтүлгөн ыкмалардын милдети – окуучулардын тексттин мазмуну менен алгачкы таанышуусу, анын маанисин түшүнүүсү, кабыл алынган текстке эмоционалдык баа берүүсү. Текстти кабыл алууга багытталган суроолордун берилиши да

артыкбаш болбойт (текст эмнеге мындай аталып калган?, тексттин негизги оюн аныктагыла). Бул

ыкмалар мазмунду, композицияны жана тилди терең түшүнүү маселелерин чечип,

текстти анализдөөгө багытталат.

Тексттин мазмуну боюнча маек.

Текстти талдоо иши маанилүү жана татаал процесс. Маек текстти тематикалык жана маанилик бир бүтүндүк экенин түшүнүүсүнө жардам берүүсү керек. Бул автордун коммуникативдик мамилесин түшүнүү, теманы аныктоо, негизги ойду белгилөө, кайсы фактылар негизги, кайсынысы себептик байланышта жана мамилелерин түшүнүү. Окуучу тексттеги автордун позициясын билүү менен гана чектелбей, өзү кабыл алган текстти аныктоого, негиздөөгө үйрөнүүсү керек.

Тексттин мазмуну боюнча маек текстти айтып берүүгө гана даярдабастан окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүп, мыкты сапаттарга тарбиялайт.

Тексттин структурасын анализдөө.

Бул ыкманын максаты – текст тематикалык жана маанилик бирдик гана эмес ал структуралык бирдик катары текст түзүүдө кездеше турган каталарды алдын алууга көмөктөшүү. Тексттин үлгүсү окуучулардын көз алдында болуусу шарт. Алар анализдөө процессинде бир жагынан, текст бөлүмчөлөрдөн турарын, анын ар бири тексттин жалпы темасы жана тексттин негизги ою менен байланыштуу экенин билишет, экинчи жагынан, тексттеги сүйлөмдөрдүн жана бөлүмчөлөрүнүн байланышын, байланышты туюнтуунун жолдорун байкашат. Ар кандай типтеги тексттердеги ойду туура берүүдө тилдик каражаттарды туура колдонуп бирдиктүү структуралык бүтүндүк түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Тексттин структурасын анализдөөнү үзгүлтүксүз жүргүзүү баяндамада кездешкен кептик каталарды, кемчиликтерди алдын алууга шарт түзөт:

1. сүйлөмдөрдүн ортосунда байланыштын жоктугу;
2. сөздөрдүн кайталанышы;
3. этиштин чак формаларынын бузулушу;
4. жактама ат атоочтордун ыксыз колдонулушу.

План түзүү.

Адатта, текстти анализдөө план түзүү менен аяктайт. Текст менен иштөөдө план түзүү өзгөчө орунду ээлейт. План түзүү – өз алдынча кептик иш-аракет, аны түзүүгө үйрөтүү иши башталгыч класстардан башталып, орто жана жогорку класстарда улантылат. Бул иш-аракет текстти аңдап-түшүнүүгө, эстеп калуусуна жана аны туура, так, көркөм жазып баяндоого жардам берет.

План түзүү бир катар интеллектуалдык аракеттерди аткарууну божомолдойт: текстти маанилик бөлүктөргө ажыратуу, темасын жана ар бир бөлүктүн негизги оюн аныктоо, пландын ар бир пунктун формулировкалоо, план менен тексттин дал келиши.

Баяндаманын түрүнө жараша планга тиешелүү талаптар коюлат. Маселен, толук баяндаманын планы окуялардын, фактылардын ырааттуулугун гана көрсөтпөстөн, тексттеги негизги ой, бөлүктөрдүн аталыштары тексттин стилине туура келиши зарыл.

План менен иштөө, сабак учурунда план түзүү же текстти түшүнүүгө багытталган жана тексттин мазмунун бере алган иш-чарага көз каранды. План даяр түрүндө сунушталышы мүмкүн, же жалпы класс мугалимдин жетекчилиги менен оозеки план түзүшү мүмкүн, же салыштыруу үчүн 2-3 пландын варианттары сунушталышы мүмкүн. Акырында ар бир окуучу өз алдынча план түзүүгө жетишет.

Баяндама жазуу ишин уюштуруу.

Окуучулардын жана мугалимдин баяндама жазуудагы ишмердүүлүктөрүнүн бир нече этаптарын бөлүп кароого болот. Мугалимдин ишмердүүлүгү:

- окуучуларды берилген маалыматтардын негизинде өз алдынча текст түзүүгө даярдоо;
- окуучулар түзгөн тексттерди (баяндамаларды) текшерүү жана баалоо;
- класста жазылган баяндамаларга талдоо жүргүзүүгө даярдоо.

Окуучулардын ишмердүүлүгү:

- текстти жазууга даярдануу;
- баяндама жазуу жана өзүн өзү башкаруу (самоконтроль);
- жазылганды өркүндөтүү.

Баяндама жазууга даярдык байланыштуу кепти өстүрүү сабагында же болбосо акырындык менен кыргыз тили сабагында да жүргүзүлүп келет. Сабактагы иш-аракеттер өзүнө бир нече этапты камтыйт:

1. баяндаманын максатын билдирүү;
2. текстти кабыл алууга даярдоо;
3. текстти кабылдоо;
4. текстти анализдөө (мазмуну, түзүлүшү, тилдик талдоо ж.б.);
5. коюлган максатка ылайык баяндама жазуу.
6. өзүн өзү башкаруу (самоконтроль).

Ар бир этапка коюлган тиешелүү иштөө ыкмалары колдонулат. Мисалы текстти анализдөө этабында тексттин мазмуну боюнча маек, план түзүү, тексттин түзүлүшү боюнча тилдик талдоо жүргүзүү, лингвистикалык эксперимент колдонулат.

Алдын ала иштөө үчүн баяндамага контекст талап кылбаган материалды тандоо максатка ылайык. Алдын ала тандалып алынган көнүгүүлөрдөн татаал орфограммаларды жана пунктограммаларды алып салуу, тааныш эмес сөздөрдүн маанисин тактоо, колдонулуп жүргөн айрым сөздөрдүн, алардын формаларында кетирилген каталарды оңдоо зарыл. Ушул максатта кыргыз тили сабагында аткарылып жүргөн көнүгүүлөргө керектүү материалдарды киргизсе болот.

Баяндамаларды текшерүү жана анализдөө.

Жазуу иштерин текшерүү жана баалоо – мугалимдин ишмердүүлүгүндөгү өзгөчө этап. Мугалимдин милдети окуучулардын кетирген каталарын оңдоо, каталардын санын эсептөө менен чектелбейт, ал аткарылган баяндаманын артыкчылыгын белгилеп, ийгилигин, тапкычтыгын көрсөтүп туруу маанилүү.

Баяндоонун мазмунуна коюлган жалпы талаптар: темага жана тексттин негизги оюна шайкештиги, тууралыгы, ырааттуулугу, баяндоонун байланыштуулугу.

Толук баяндаманын мазмунун баалоодо тексттин темасынын жана негизги оюнун ачылышына, тексттин мазмунунан четтеп кетпесине көңүл бурулат. Кыска баяндаманын мазмунун баалоодо окуучу маалыматты, тилдик каражаттарды колдонуп тексттин маанилүү жерлерин тандап, аны канчалык толук же так бере алганы эске алынат.

Баяндаманын кептик түзүлүшү маектешүү кырдаалынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен бирге тилдик каражаттарды колдонуунун, көркөмдүүлүгүн, тактыгын, байлыгын божомолдойт. Жазуу иштерин текшерип жана баалагандан кийин баяндаманы анализдөө жана өнүктүрүү үчүн материалдар даярдалат. Тексттин мазмунун анализдөө үчүн мугалим керектүү материалды тандайт жана уюштурат. Грамматикалык нормаларды бузган типтүү каталарды белгилейт, ал эми орфографиялык жана пунктуациялык каталарды окуучулар өз алдынча оңдой алышат.

Мектеп практикасында баяндаманы анализдөө сабагы татаал процесс. Сабактын ийгилиги жана анын байланыштуу кепке үйрөтүүнүн жалпы системасындагы мааниси иштин максатын так көрсөтүп, мугалим канчалык материалды туура тандап жана аны кандай формада түшүндүрүп берүүсүнөн келип чыгат. Баяндаманы анализдөө сабагы үч негизги маселени чечиши керек:

1. окуучунун лингвистикалык шыгын өнүктүрүү, тексттин мазмунуна жана кептик түзүлүшүнө көңүл бурдурууга тарбиялоо;
2. жазганды өнүктүрүү көндүмүн калыптандыруу;
3. кийин боло турган иш-аракеттерди ийгиликтүү аткарылышына даярдоо.

Баяндаманын кеп өстүрүү ишинин башка түрлөрү менен өз ара байланышы.

Байланыштуу кепке үйрөтүүнүн жалпы системасында баяндама бир эле элементин түзөт. Практикада баяндамалар иштердин башка түрлөрү менен байланышта болот. И.Д.Морозова “Опыт показывает, что ученики лучше справляются с изложением, если его проведению предшествовала работа над свободным диктантом” [3] деп жазган. Эркин жат жазууда мугалим текстти бөлүм боюнча окуп берет, окуучулар өздөрүнүн түшүнгөнүн өз сөздөрү менен эркин жазышат. Эркин жат жазуу окуучулардын сөз байлыгын өстүрөт, грамматикалык сабаттуулугун арттырат, бөтөн тексттин анын темасын, негизги оюн “жоготпой” айтып берүүгө көнүгөт. Эркин жат жазуу баяндама жазууга алдын ала даярдоого мүмкүнчүлүк түзөт. Ошентип, окуучулар бөлүмдөр боюнча тексттин мазмунун жазаардын астында аларга тексттин оюн, темасын, стилин жана тибин аныктоону сунуштоо керек. Белгилүү бир этапта баяндама менен бириккен эркин жат жазууну берип коюу мүмкүн. Мисалы тексттин биринчи бөлүгүн мугалим окуп жаздырат, ал эми калган бөлүктөрүн окуучулар өз алдынча жазышат.

Баяндама менен дил баяндын өз ара байланышы жөнүндөгү маселе методикада көп жолу көтөрүлгөн. Учурда баяндама менен дилбаяндын үстүндө иштөө бирдей жүргүзүлүшү керек деген пикир түзүлгөн. Мында белгилүү типтеги текст боюнча баяндама жаздыруу, ошондой типтеги дилбаян жаздырууга тепкич болуп саналат.

Баяндама менен дилбаяндын өз ара байланышы окуучунун байланыштуу кебин өнүктүрүү көндүмүн калыптандырат, табигый коммуникацияга даярдайт. Текст түзүүдө аны ырааттуулукта татаалдаштыруу үчүн төмөнкүлөрдү белгилесе болот:

1. бөтөн текстти бөлүмдөр боюнча жазуу – эркин жат жазуу;
2. даяр тексттин негизинде текст түзүү – баяндама;

3. өз алдынча текст түзүү – дилбаян.

Окуучулардын жазуу жүзүндөгү сөзүн өстүрүү максатында эркин жат жазуу, баяндама жана дилбаян көнүгүүлөрүн көбүрөөк жүргүзүүнүн мааниси зор.

Дил баян жазууга үйрөтүү.

Мектеп дилбаяны – чыгармачылыкты талап кылган иш. Окуучу дилбаян жазууда өзүнүн жеке кызыгуусун, табитин, шыгын көрсөтө алат. Бирок дилбаян мектеп практикасындагы пландуу иштин бири экенин, жазуу кебин өстүрүү боюнча көнүгүүлөрдүн бири экенин эстен чыгарбоо керек. Бул көнүгүүлөрдү аткарууда окуучулар төмөндөгүлөрдү үйрөнөт:

1. дилбаян үчүн материал топтоо: байкоо, өз тажрыйбасынан негизги нерсени бөлүп көрсөтүү – дилбаяндын темасына тиешелүү фактыларды, окуяларды, билимин туура өткөрүп берүү;
2. дилбаянга керектүү сөздөрдү тандап алуу, грамматикалык жактан сүйлөмдөрдү жана сөз айкаштарын туура түзүү;
3. материалды ырааттуу жайгаштыруу, б.а. план түзүү, байланыштуу текст түзүүдө планга таянуу, зарыл болгон учурларда ырааттуулукту өзгөртүү;
4. текстти орфографиялык жактан туура жазуу, тыныш белгилерин коюу, текстти абзацтарга бөлүү ж.б. талаптарды аткаруу.

Башка кептик көнүгүүлөрдөн айырмаланган дилбаяндын белгилери.

1. Биринчиден, дилбаян бул аякталган байланыштуу текст, ал маанилик жана грамматикалык жактан байланышкан бир катар сүйлөмдөрдөн турат. Дилбаяндын тексти логикалык жана ырааттуулугу жагынан туура берилиши керек.
2. Экинчиден, дил баян окуучулардыкы болсо да адабий чыгарма. Ал өзүнүн темасына мазмунуна, айрым учурда сюжетке ээ, белгилүү бир жанрда жазылат, өзүнүн стилистикалык өзгөчөлүктөрү бар болгондуктан адабий чыгармалар менен окшоштугу бар. Дилбаян педагогикалык максаттары жана мүмкүнчүлүктөрү боюнча ар түрдүү болот жана ар бир түрү даярдоо жана өткөрүүнүн өзгөчө методикалык ыкмаларын талап кылат. Дил баяндарды классификациялоо үчүн бул көнүгүүнүн, анын мазмунунун жана формасынын негизги жактарын чагылдырган критерийлер керек. Ал критерийлерди бирден карап чыгалы.

Дил баян үчүн материал булактары.

Мектеп тарабынан уюштурулган ишембиликтерде, окууда, оюн учурунда окуучулардын топтогон жеке тажрыйбасы, экскурсияда, сабак учурунда, сейилдөө убагындагы байкоолору, окуган китептери, чыгармалары ж.б. - материал булактарын түзөт.

Дил баян жазууда окуучулардын өз алдынчалуулугунун деңгээли.

Класстагы сабактар текст түзүүчүнүн жамааттык формасын божомолдойт. Айрым учурда мугалимдин жардамы керек болот. Бул окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, алардын даярдыгына жараша болот. 1-2-класстарда дил баяндар класс менен түзүлөт, кээде мугалим оңдоп бергенден кийин окуучулар дептерге көчүрүп жазышат. Муну менен катар окуучулар өз алдынча да дил баян жазышат. 3-4-класстарга мугалим көбүнчө өз алдынча жаздырууга көнүктүрө баштайт.

Жанр.

Дилбаяндын формасы жөнүндө айтканда, биз дилбаяндын жанрын, композициясын, стилин, тилинин өзгөчөлүгүн белгилейбиз. Бекитилген методикалык салтка жараша мектептеги дилбаяндарда сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү каралат. Башталгыч класстарда көбүнчө кептин баяндоо тиби кездешет. Кептин баяндоо тиби эң жандуу тип болуп саналат,

ошондуктан окуучулар үчүн ыңгайлуу деп эсептелет. Баяндоодо өз ара байланышкан ырааты менен болгон окуялар жөнүндө айтылат. Бул жанрдагы дилбаяндын сюжети бар болсо, анда ал аңгеме – адабий жанрына жакын келет. Баяндоонун мазмуну заттардын же кубулуштардын касиеттерин ачык-айкын көрсөтүлүшүндө болот. Сүрөттөөнүн максаты – зат жөнүндө так, толук маалымат берүү, же сүрөтүн тартып көрсөтүү. Ой жүгүртүү - бул байланыштуу текст, анда болгон окуяны далилдеш үчүн өз пикирин айтыш керек. Баяндоонун ой жүгүртүү тиби эң татаал форма болуп саналат, ошондуктан ал башталгыч класстарда колдонулбайт.

Стиль.

Кептик практикада төмөнкү стилдер колдонулат: күнүмдүк-тиричилик, канцелярдык, илимий, публицистикалык, иш кагаздары.

Албетте, башталгыч класстар мындай стилистикалык түрлөрдүн барын өздөштүрө албайт. Окуучулардын кеп стилине өтө жогору талаптарды койбош керек, анткени аларга дилбаяндын максатына ылайык эмоционалдык жана ишкердик айырмачылык гана түшүнүктүү болот. Стили боюнча айырмаланган кептин мисалдарына токтололу.

а) эмоционалдуу боекчолуу образдуу кеп (көркөм стиль, сүрөттөө жанры)

Күз, кеч күз! Бүркөк асман, ным, оор ылдый түшкөн булуттар; токойлор, бакчалар жылаңачтанып калат. Чытырман, эч ким баспаган токойдо, жайында көз жетпеген, көрүнбөгөн жерлер азыр аңырайып ачык турат. Эски бактарда бир да жалбырак калбай, кээ бир жаш ак кайыңдарда күндүн нурлары тийгенде алтындай жалтыраган сары жалбырактарыкалган. (С.Т.Аксаков)

б) иш кагаздар стили: Жарыя!

Эртең 12-апрелде саат 10до мектеп залында Космонавтика күнүнө арналган майрам болот. Бардык окуучулар чакырылат.

Канцелярдык жана эмоционалдуу боекчолуу кептин түрлөрү менен окуучулар адабий

окуу сабактарында таанышат. Ырлар, аңгемелер, сүрөттөөлөр адабий стилдин үлгүлөрүнтүзөт, илимий-популярдуу макалалар болсо илимий жана иштиктүү, канцелярдык стилдинүлгүсү болуп саналат. Окуганы боюнча маек жана аны айтып берүү тилдин ар кандайстилистикалык ресурстарын колдонууда окуучулар үчүн практикалык көндүм болуп саналат.

Дилбаяндарда стилистикалык каталар көп эле кездешет. Мисалы, “Биздин кышындагы эс алуулар” деген аталыштагы дилбаянда бир окуучунун жазганын “кышкы каникул учурунда бизде көп иш-чаралар өттү”. Иш-чара, учур деген сөздөрдүн берилиши туура эмес. Негизинен дилбаян көтөрүңкү маанайда жазылган.

Дилбаяндардын классификациясы.

Дилбаяндын классификациясы ар бир дилбаяндын жана анын системасын пландаштырууда мугалимге жардам берет. Мугалимдердин тажрыйбасында сүрөт боюнча, экскурсия боюнча, аба ырайын байкоо боюнча, өсүмдүктөр жана жаныбарлар жөнүндө жаратылыш сүрөттөрүнө пикир жазуу, эмгек жөнүндө, оюндар жана майрамдар жөнүндө жазылган дилбаяндар көп кездешет.

Ар бир критерийге төмөнкү классификация колдонулушу мүмкүн.

1. Булактар боюнча:

а) окуучулар топтогон тажрыйбасынын негизиндеги материал – көргөнү, укканы, башынан өткөнү жөнүндөгү дилбаяндар;

б) китептеги материал боюнча, мугалим айтып бергени боюнча, ошондой эле кино, спектакль, окуган китептерге пикирлер боюнча жазылган дилбаяндар;

в) сүрөттөр боюнча окуучулардын ой жүгүртүүсүнүн негизинде жазылган дилбаяндар;
г) ар кандай булактардан алынган материал боюнча жазылган дилбаяндар. Мында окуучу өзүнүн байкоолорун берилген темага айкалыштырып кошуп жазса болот.

2. Дилбаянды жазууга даярдоо методикасы, өз алдынчалуулуктун деңгээли боюнча:

а) жамааттык дилбаяндар, жалпы класстык даярдоону талап кылган, класс үчүн жалпы бир тема боюнча өткөрүлөт.

б) жеке, өз алдынча жазылган дилбаян.

3. Жанры боюнча:

а) баяндоо; б)
сүрөттөө;
в) ой жүгүртүү.

4. Стили боюнча:

а) эмоционалдуу-образдуу. Ар кайсы окуялар жөнүндөгү, жаратылышты сүрөттөө боюнча дилбаяндар;
б) иштиктүү макала тибиндеги дилбаян, пландар, аткарган иштер жөнүндө отчет, жарыя, арифметикалык маселелер.

Жогоруда каралган классификациялардан тышкары дилбаяндар оозеки жана жазуу, класстык жана үй иши, үйрөтүүчү жана көзөмөлдөө болуп бөлүнөт.

Акырында дилбаяндар тематикалык группалар боюнча классификацияланышы мүмкүн:

а) Мекенибиздин жаратылышы; б) мектеп,
үй-бүлө, достор;
в) чоңдордун жана балдардын эмгеги; г)
майрамдар.

Бир катар мисалдарды карайлы. Мисалы, жазындагы куштардын учуп келиши жөнүндө. Мында коюлган маселе ар кандай болот. Биринчи кырдаал “Куштардын келишине биз кантип даярданабыз?” бул дилбаянга окуучулардын жеке тажрыйбасы (уя салуу, орусчасы скворечник орнотуу), майрамга болгон даярдыктары сыяктуу булактар материал болуп саналат. Жанры боюнча сүрөттөө жана пикирин айтуу (куштарга уя салуу, аларга кам көрүү), куштарга көрсөтүлгөн мамилесин жазуу зарылчылыгы. Мындай дилбаян дээрлик иштиктүү стилинде жазылышы мүмкүн: маанилүү иш-чарага чоң даярдык көрүлгөнү жана дагы эмнелер жасалары айтылат, ошондой эле образдуу сүрөттөөлөр, кызыктуу эпизоддор сунушталат.

Класс үчүн бир тема болгондуктан “Куштар күнүнө” даярданууга класстагы бардык окуучулар катышат. Андыктан дил баянды жамааттык деп атаса болот, бирок ар бир катышуучу өзүнүн жеке тапшырмасын аткарат, бул текстте белгилениши керек. Автор өзүнүн дил баянында өзү эмне кылганын жана эмне кыларын жазат.

Экинчи кырдаал “Куштарды кантип тособуз?” же “Биз мектептен куштарды тособуз” деп аталат. Мында материал булактары болуп окуучулардын тажрыйбасы эсептелет, китеп материалы жарабайт. Жанры – сүрөттөө элементтери менен бирге баяндоо. Ой жүгүртүү элементтери менен баяндоого да жол берилет.

Стили – эмоционалдуу-образдуу болот, анткени дилбаяндын максаты – көңүлдүү окуяны баяндоо, шаңдуу майрамды көрсөтүү. Мында окуучулар биринчи кырдаалга караганда өзүнүн жекелигин, өз алдынчалуулугун кенен көрсөтө алат, анткени ар бир автор

“Куштар күнүн” өткөрүүгө катышып, түрдүү эмоция менен кабыл алышкан. Мындайдилбаян 3-класста өтүлүшү мүмкүн, эгерде окуучулардын даярдык деңгээли жакшы болсо. “Биздин кышкы эс алуубуз” деген аталыштагы дилбаян ар бир окуучунун кубанычы жекайгыруусу, көңүлүнө таасир калтырган материалдардын негизинде жазылат. Ал жеке жанажамааттык түрдө каралат жана окуучулардын даярдыгына, мугалимдин оюна, оюндардыншартына тийиштүү болот.

Стили боюнча – эмоционалдуу-образдуу.

Жанры боюнча – сүрөттөө элементи менен баяндоо.

Колдонулган адабияттар:

1. Баринава Е.А. Методика преподавания русского языка / М: Просвещение, 1974, 368 с.
2. Ладыженская Т.А. Система обучения сочинениям в 5-8 классах /М.: Просвещение,1967,312 с.
3. Морозова, И. Д. Виды изложений и методика их проведения : пособие для учителя /М :1984.